

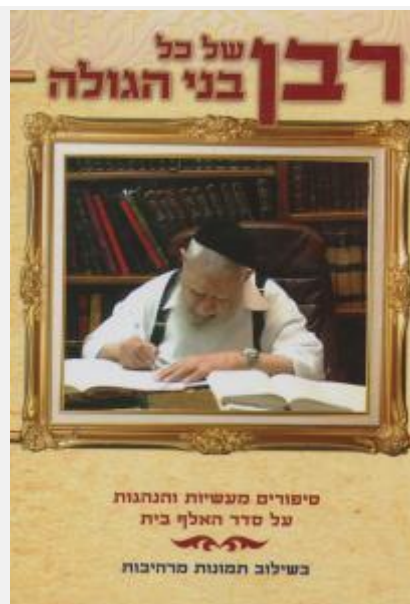
ב. מידע, ספרנות וביבליוגרפיה במשנת הרב עובדיה יוסף

גבריאל יצחק רוונה

ספריית ארן, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

באר שבע

מידע, ספרנות וביבליוגרפיה במשנת הרב עובדיה יוסף

כריכת הספר "רבן של כל בני הגולה" מאת הרב מלמד אברהם. ירושלים תשע"ד

• הקדמה

יצירתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף^[1] המתאפיינת בריבוי מקורות חסר תקדים בעולם התורני ובשאיפה להקיף את כל שנכתב בנושאים שבהן היא עוסקת,^[2] היא, כנראה, הביטוי התורני המובהק ביותר של 'אוטוסטרדת המידע'. אין פלא, אפוא, שעם השנים נגע הרב, אגב לימודיו התורניים, בסוגיות מידעניות, ספרניות וביבליוגרפיות ואף גיבש כלפיהן דעות ותובנות למרות שלא עסק בהן בשיטתיות. סוגיות אלה שזורות ביצירתו ההלכתית ודומה שנכחותן בה היא אחת ממאפייניה.

ברשימה זו דוגמאות לאמירות שכאלה, מספרי הרב עובדיה ומדברים שנכתבו על אודותיו בידי בני משפחתו ומקורביו.^[3] נפתח באמירות הנוגעות למידע בכלל נמשיך לכאלה העוסקות בשאלות ספרניות וביבליוגרפיות.

• הספריה: כלי עזר לפוסק

מדע המידע הוא המדע העוסק בהתנהגות של מידע, בשימורו, בדלייתו ובאחזורו.

היקף הידע של הלומד והמעין, בכל תחום שהוא, תלוי, במידה רבה, בהיקפם וביעילותם של מאגרי המידע העומדים לרשותו.^[4] ומכאן שקיומם של מאגרים מקיפים ויעילים הוא צורך חיוני לרכישת ידע.

הנחת היסוד של מדע מידע היא שלמידע ישנם כללי התנהגות קבועים ואובייקטיביים, הניתנים לגילוי, לזיהוי ולמחקר. גילוי וניסוח כללים אלו הוא הבסיס ליצירת כלים לשימור מידע ולאחזורו.

מידע נוטה להיאבד, להיעלם ולהישכח, לכן יש לשמור אותו במאגרי מידע אותם יש לסדר ולארגן בצורה המאפשרת דלייה מהירה, נוחה ויעילה. ארגון המידע ושכלול יכולות הדלייה והאחזור שלו הן מטרותיו המעשיות של מדע המידע.

הרב עובדיה הגיע למסקנות הזרות למסקנותיו של מדע המידע בלא השכלה מסודרת או עיסוק שיטתי בתחום, ואולי אף ללא מודעות לקיומו כדיסציפלינה עצמאית, עובדה התומכת בהנחת היסוד של מדע מידע בדבר כללי ההתנהגות הקבועים והאובייקטיביים של המידע.

הרב עובדיה החל את פעילותו בעידן הטרומ-דיגיטלי והספר וספריית הנייר הם שהוו עבורו מאגרי מידע כמעט בלעדיים. הקרבה לאוצרות ספרים ולספריות הייתה חשובה בעיניו עד כדי כך שכמעט שדחה את ההצעה לכהן כרב במצרים עקב חששו מהניתוק מאוצרות הספרים ומהספריות שבירושלים.^[5] הרב ייחס חשיבות גם למקורות ארכיוניים, והצטער על אבדן כתב היד של 'מעשה בית דין' של בית הדין בקהיר.^[6] בפסקיו הוא מעודד הדפסת ספרים והפצתם ורואה בכך דרך הנצחה ראויה העדיפה על פני הכנסת ספר תורה לבית הכנסת.^[7]

מגיל צעיר שקד הרב עובדיה גם על פיתוח ספריה אישית גדולה ובהמשך חייו עודד גם אחרים לנהוג כמותו.^[8] הוא עסק גם בשאלת הקף המצאי הרצוי וקבע שאין להסתפק בספרי היסוד של ההלכה. ישנן שאלות הלכתיות שלא התעוררו בעבר ושניתן לענות עליהן רק מתוך עיון בספרי האחרונים, לכן על תלמיד חכם, העוסק בפסיקה, להחזיק אותם בספריותו.^[9] בד בבד עודד הרב עובדיה גם השאלת ספרים לתלמידי חכמים, בייחוד לפוסקי הלכה, שידם אינה משגת לרכשם וראה בכך חשיבות מרובה.^[10]

הרב עובדיה רואה את הספרייה ככלי עזר ללומד ולפוסק ותפישתו אותה משקפת את מדיניות הפסיקה שלו הגורסת התחשבות במירב המקורות הרלוונטיים. לשיטה זו ישנה לממדי הספרייה השפעה ישירה על טיב הפסיקה וככל שהספרייה תהיה מקיפה יותר כך יתחזק תקפה המחייב של הפסיקה.

כריכה אחורית של ספר "שר התורה" מאת הרב סופר יוסף. בני ברק תשע"ה

הרב הקפיד על הסדר בספרייה שבביתו מתוך הבנה ששמירה על סדר הספרים היא תנאי בלעדי לאיתור מהיר ויעיל שלהם. הוא קבל על כך שאנשים אחרים המשתמשים בספריו אינם מחזירים אותם למקומם המדויק ומקשים בכך על מציאתם לאחר מכן.^[11]

למרות שנתברך בזיכרון פנומנאלי סבר הרב שאין לסמוך על הזיכרון בלבד. את הידע הנרכש יש לכתוב בצורה מסודרת ומאורגנת ואף למפתח אותו לצורך דלייה ואחזור – "הכותב דברי תורה בעצמו יוכל לזכור עלי ידי כך את הדברים. השומע הלכה ואינו כותבה ישכחנה, אך כשכותב, יוכל לעתים לפתוח את המחברת ולראות, ייחד מחברת מיוחדת לענייני ברכות, שבת, איסור והיתר. בסופה יסדר לוח המפתחות כדי שיזכור בקיצור, וכך יוכל תכף לפתוח ולזכור^[12] ... נתחדש לך דבר, לא ידעת את ההלכה הזו, תכתוב אותה. תעשה מדור מיוחד ל'אורח חיים', מדור מיוחד ל'יורה דעה', לא תערבב את כל הנושאים יחד, אחר כך יקשה עליך למצוא אותו. וגם את ענייני אורח חיים תחלק אותם: הלכות תפילה לחוד, הלכות שבת לחוד, הלכות ברכות לחוד, תעשה לבד לבד. כשהייתי הולך אצל הגאון הרב פרנק ע"ה ... היה מראה לי את הפנקסים שלו, פנקס של אורח חיים, פנקס ליורה דעה, פנקס של אבן העזר. לכל אחד היה עושה פנקס, וכשהוא היה רוצה לחפש איזה דבר, אם זה ענייני אורח חיים, מחפש שם, וכך זה קל מאוד מאוד למצוא, אח"כ אינו צריך לטרוח כדי לחפש ולפשפש איפה הוא כתב את זה"^[13]

גם ממחברי הספרים ומהמדפיסים דרש הרב כלים לאחזור מידע ולהתמצאות[14]. מהמחברים תבע לציין מראי מקומות מדויקים[15] כדי לאפשר ללומדים לבדוק את המקורות עצמם, בדיקה שהוא ראה בה חובה. [16] למולי"ם קרא להקפיד על ציון ה'סימן' או ה'סעיף' שבכל דף בכותר רץ כדי להקל על ההתמצאות בספר ולחסוך בזמנם של הלומדים. [17] בד בבד, הוא הכיר גם בכך שיכולות הדלייה והאחזור דורשות לימוד ומיומנות ועל הלומדים מצדם לפתח ולטפח אותן. [18]

הרב עובדיה קיבל בברכה את התפשטות השימוש במחשבים כאמצעי לאיתור מידע ואף הבחין ביתרונותיו של המחשב ובאפשרות שהוא מעניק למחבר להרחיב בקלות דברים שכבר נכתבו ואף לערכם מחדש[19].

הכלים הטכניים של מדע המידע מקבלים אצל הרב ממד של קדושה. השקעה קטנה יחסית מצד המחברים והמוציאים לאור חוסכת ללומדים זמן ומאמץ ומונעת מהם 'ביטול תורה', היא מאפשרת ניצול זמן יעיל והקף לימוד גדול יותר ובכך היא חלק מקיום מצוות תלמוד תורה.

יתר על כן, הרב עובדיה זיהה לימוד 'תורה לשמה' עם לימוד 'אליבא דהלכתא', כלומר לימוד המביא לפסיקה הלכה למעשה. היכולת לדלות ולאחזר מידע ביעילות ובמהירות מקצרת את הדרך להכרעת ההלכה והדבר תרם, מן הסתם, לחשיבותה בעיניו. [20]

גישתו של הרב עובדיה לארגון מידע ולסידורו מעוגנת היטב במסורת הסדרנית של חכמי הספרדים[21] וכבר בתחילת דרכו הוא הוכר כנציג מובהק של מסורת זו. [22] דומה שתרמה לכך גם אישיותו הפרטית, שהתאפיינה בהקפדה על סדר ועל דיוק. [23]

הרב עובדיה הבחין בנטייתו של מידע להיאבד, עמד על הצורך בשימורו והצטער על העדר המודעות לצורך זה. כך, למשל, אמר: "מיצר אני על גאונים וגדולים רבים בתורה שזכו ללמוד וללמד אך עם פטירתם נשתכחו מן העולם, ואיתם אבדו תורתם וחידושיהם. והכל בגלל שלא כתבו את חידושיהם עלי ספר. חובה קדושה היא להשתדל ולכתוב חידושי תורה, למען יוחקו בספר לזכרון עולם. ולכן צריכים להחדיר מודעות זו באופן עמוק בקרב התלמידי חכמים". [24]

כדי שהכתיבה אכן תשמר את המידע ותנחיל אותו הלאה עליה להיות ברורה ומובנת בקלות. בצעירותו השתמש הרב עובדיה בלשון קצרה אך מאוחר יותר החל להרצות את דבריו בהרחבה, בהנחה שכך יהיה קל יותר ללומדים להבינם. [25] הוא הצביע על כך שלשונם של חכמי הספרדים ברורה יותר מזה של חכמי האשכנזים ודבריהם קלים יותר להבנה. [26] על הכותב להקפיד לא רק על בהירות, אלא גם על דיוק, בייחוד כאשר הוא עוסק בענייני הלכה, הנוגעים למעשה, ופחות מכך כאשר עניינו בדרוש ובאגדה. [27] היכולת לכתוב בבהירות ובדיוק דורשת לימוד, אימון, טיפוח ופיתוח. [28]

המילה המודפסת מופצת, משתמרת, ומשפיעה גם על הדורות הבאים. לכן, על המחבר המדפיס את ספרו רובצת אחריות כבדה, דברים מודפסים מתקבעים ואם הם שגויים הם עלולים להטעות קוראים, שאינם תלמידי חכמים, המקבלים את הדברים ללא בדיקה.^[29]

החשיבות אותה ייחס לידע המודפס הביאה את הרב עובדיה לראות בכתבי עת הנועדים, לכאורה, למקומם ולשעתם, חיבורים בני קיימא. מחד גיסא הוא מצטט בתשובותיו פסקים שהתפרסמו בכתבי עת כשם שהוא מצטט מתוך ספרי פסיקה ושו"ת, מאידך גיסא הוא מותח ביקורת על הוצאתו לאור של ירחון הכולל תשובות פסקי הלכה שכתבו תלמידים צעירים, שטרם רכשו ידע וניסיון מספיק לפסיקת הלכה.^[30]

מהמודעות לכוחו ולהשפעתו של הידע נגזר גם יחסו של הרב לצנזורה ולחסימת הגישה למידע. מחד גיסא הוא סבר שיש למנוע גישה לידע העלול להזיק ולבלבל, כך, לשל, כאשר הגיע לספרייתו הספר 'שושנת יעקב' מאת רבי יעקב בן מרדכי מפולדה, העוסק בחכמת היד (כירולוגיה) והפרצוף (פיזיונומיה), מיהר להיפטר ממנו כדי שבניו 'לא יתפתו ללכת אחרי הספר הזה'.^[31] הוא גם הורה שלא להכניס את הספר 'מענה לאגרות' שעניינו בהשגות על פסקיו של רבי משה פיינשטיין ב'אגרות משה' שלו,^[32] לאוצר הספרים של ישיבתו 'חזון עובדיה', עקב הביטויים החריפים המצויים בו כלפי רבי משה פיינשטיין. אם כי לדעת הרב עובדיה צודק מחבר 'מענה לאגרות' בכמה מהשגותיו, היה עליו להשתמש בשפה מכובדת יותר. לימוד בספר זה עלול לגרום לתלמידים צעירים לפתח סגנון בוטה ובלתי מכבד ולכן יש למנוע, בשלב זה של חייהם, את חשיפתם אליו, ככל שהדבר ניתן.^[33] נראה שהרב עובדיה נהג כאן בהתאם לדברי המשנה 'אם אין דרך ארץ אין תורה'^[34] וביכר את השיקול החינוכי על פני זה הלימודי.

מאידך גיסא, חשיבותו של המידע מחייבת מתן גישה לידע נחוץ ומועיל. כפוסק שברבה להתבסס על דברי קודמיו ראה הרב עובדיה ראה חשיבות מרובה במסירה מדויקת שלהם כמות שהם בלא להשמיט מהם או לצנזר אותם. כך למשל ביקר את מוצאי כתביו של הרב אהרן קוטלר על כך שהשמיט מהם, לדבריו, תשובה התומכת במסקנותיו של הראי"ה קוק ב'שבת הארץ' והמקבלת את 'היתר המכירה' בשמיטה,^[35] ואת הרב שמואל ניסים יונה, שהשמיט קטעים מספרו של החכם הבבלי רבי יצחק אברהם שלמה, 'אקים את יצחק', שהוציא לאור מחדש.^[36]

• קטלוג ומיון

ספרנות היא ענף של מדע המידע שעיקרו מיון וקטלוג של ספרים לשם סידורם והנגשתם למשתמש הקצה.^[37] העוסקים במקצוע ממיינים ומקטלגים את הספרים בהתאם לסוגות שהם משתייכים אליהן והנושאים שבהם הוא עוסקים. העבודה הספרנית מושתתת, אם כן, על זיהוי, שיוך, אפיון והגדרה של ספרים.

תהליך הקטלוג מתחיל ברישום שם הספר שם מחברו, תיאורו (מספר עמודיו, הימצאותם של איורים וכיו"ב) והדפוס (מקום וזמן הדפסתו, שמו של המו"ל) שלו. העובדה שישנם ספרים ומחברים שונים בעלי שמות זהים מחייבת את הספרנים להוסיף פרטים שונים לשמות המחברים ולכתוב ולאפשר בכך הבחנה ביניהם.^[38] הרב עובדיה היה מודע לבעיה זו, הוא נהג להדגיש את זהותו המדויקת של

המחבר והקפיד, בדרך הדומה מאד לזו הנהוגה בקטלוגים ספרניים, לציין בפסקיו את שמות מחברי הספרים כדי למנוע מהמעין להחליפם בספרים אחרים בעלי אותו שם. [39]

בשלב השני על הממין והמקטלג לרשום את נושאי הספר ובהתאם להם לקבוע את מספר המיון של הספר. [40] רישום נושאי הספר וקביעת מספר המיון שלו מבוססים על אפיונו של הספר ועל שיוכו לסוגה ספרותית זו או אחרת.

כריכת הספר "מגן פאר הדור" מאת הרב אליהו חי אביטן. בני ברק תשע"ד

כפוסק שהשתית את פסיקתו על חיבורי הפוסקים שקדמו לו הרבה הרב עובדיה לחוות את דעתו על אופיים של ספרים שונים.

כך, למשל, הוא סבר שחכמי האשכנזים נוטים ליצירה עיונית פלפולית שאינה בהכרח בעלת תוקף מחייב ולכן על הפוסק המבקש להתבסס עליהם מוטל להבחין בין דברים שכתבו כהוראה מעשית לבין אלה שנכתבו כאפשרות תיאורטית ועיונית גרידא. [41] במילים אחרות – כדי להסתמך על חיבור של חכם אשכנזי יש לוודא תחילה שהוא משתייך לסוגה של ספרי פסיקה ולא לזו של ספרי הלמדנות שאינה מכוונת דווקא להלכה ולמעשה.

הרב עובדיה עסק גם באפיונם ובמעמדם של ספרים בודדים. כך, למשל, נשאל פעם בעל פה על מעמדו של 'ערוך השולחן' והשיב שיש הסומכים עליו ויש שאין סומכים עליו, [42] גם בתשובותיו שבכתב עוסק הרב עובדיה רבות במעמדם של מחברים ושל ספרים. [43] כך, למשל, הוא קובע כי רש"י הוא 'מפרש ולא פוסק' [44], שאין לראות בפרשן המקרא רבי אברהם אבן עזרא פוסק הלכה, [45] שאין להסתמך בפסיקה על 'ילקוט שמעוני'. [46] ו"הסומך על המהרש"א נכון לבו לא יירא ולא יחת" [בשונה מגדולים אחרים הקובעים "המהרש"א דפרשן הוא ולא פסקן"]. [47]

שאלות האפיון, השיוך והסוגה, שהן שאלות ספרניות מובהקות, משתלבות אצל הרב עובדיה בתהליך הפסיקה והופכת אצלו לשאלות משפטיות של מעמד וסמכות.

● ביבליוגרפיה: זיהוי ספרים ומחבריהם

הביבליוגרפיה היא מקצוע המשיק במידה מסוימת לספרנות, עניינה בתולדות חיבוריהם והדפסתם של ספרים, זהות המחברים, תפוצתם, היחס כלפיהם וכו'. מתוך שימוש במקורות רבים ומגוונים נזקק הרב עובדיה גם לעניינים אלה.

לדעתו, יש לידע הביבליוגרפי חשיבות בתהליך הפסיקה ובלעדיו עלול הפוסק לטעות. אמנם, כאשר הוא סבר שהנתונים הביבליוגרפיים אינם נחוצים לפסק או להבנתו, הוא העדיף להשמיטם.^[48]

הרב עובדיה מתייחס, למשל, לשאלת קיומו של תלמוד ירושלמי לסדר קדשים^[49], לשאלת מהימנותו של החיבור הידוע כ'אלפא ביתא דבן סירא'^[50] ולשאלת זהותם של מחברי ספרי החינוך^[51], העיטור^[52] ופירוש הראב"ד לספר יצירה.^[53] הוא תוהה אם דרשות מודפסות ארוכות, שקריאתן דורשת זמן רב וסבלנות, אכן משקפות את הדרשות שנאמרו בעל פה.^[54] הוא גם דן בדרך חיבורו של השו"ת הידוע 'תרומת הדשן' ומציין שמחבר הספר, רבי ישראל איסרליין, הוא שכתב גם את השאלות שבספר.^[55]

פרשת שו"ת 'בשמים ראש' שהוצא לאור בידי שאול ברלין ויוחס על ידו לרא"ש היא סוגיה ביבליוגרפית ידועה.^[56] הרב עובדיה דן בה בהרחבה ומכריע שהספר מזויף ושאין לסמוך עליו.^[57]

אחרי פטירתו של רבי יוסף חיים מבגדד, הידוע על שם ספרו 'בן איש חי', הוציא תלמידו רבי בן ציון חזן ספר הכולל דרשות ופסקים שלו בשם 'עוד יוסף חי'^[58]. היו שערערו על יחוס הפסקים לבן איש חי וטענו שהמו"ל שינה והוסיף על החומר המקורי, הרב עובדיה שולל טענות אלה וקובע "שהרה"ג מהר"ר בן ציון חזן ז"ל, היה נאמן ביתו של מרן הגרי"ח, והמוציא והמביא בכל עניני הדפסת ספריו והגהתם, והוא המו"ל והמגיה של ספר: עוד יוסף חי, והיה מפורסם לאיש ישר ונאמן הולך תמים ופועל צדק ומזכה את הרבים בדרשותיו החוצבות להבות אש ואך ביראת ה' כל היום, וביועדו ומכירו קא אמינא בהיותו גבאי ישיבת פורת יוסף בעיר העתיקה, ואימתא דרביה עליה, הוא מרן הגרי"ח, וכולי גופיה מרתע כשהיה מספר לפנינו בשבח הגרי"ח ז"ל, וחלילה לחשדו ששלח יד בתוך ספרי הגרי"ח אם להימין או להשמאל, אם להוסיף או לגרוע, ח"ו. ולמפורסמות א"צ ראה".^[59] על סמך הכרתו האישית עם הרב ב"צ חזן ויחסו של הלה לרבו, טוען הרב עובדיה שלא יתכן שהוסיף מדבריו על דברי רבו ויש לקבל את הדברים שהוא מוסר בשמו כדברי ה'בן איש חי'. בהמשך דבריו שם מציין הרב עובדיה דברים שכתב ה'בן איש חי' עצמו בשבחו של תלמידו זה ומספר על פעילותו ברובע היהודי בתש"ח.

ספר אחר המיוחס ל'בן איש חי' הוא שו"ת 'תורה לשמה' שנמצא בין כתביו ויוחס בידי לחכם לא ידוע בשם ר' יחזקאל כחלי. הדעה הרווחת היא שה'בן איש חי' עצמו הוא שחיבר את הספר. הרב עובדיה מקדיש תשובה שלמה לעניין, הוא אינו בא לידי מסקנה ברורה וחותר 'ברוך יודע האמת'.^[60]

יש והוא קובע שאין לסמוך על חיבורים מסוימים. הוא מסיק שאין לסמוך על חיבורו של רבי יעקב ממרויש "שו"ת מן השמים" שכן "מהר"י ממרויש היה אומר כן בשם בעל החלום, ואין חלום בלא דברים בטלים וכו', והחלומות שוא ידברו". [61] הוא גם קובע ש"אע"פ שבדרך כלל אין לסמוך על פסקי המים חיים משאש, מ"מ כשר לעדות היה, ובזה שמעיד שמצא כתוב בשם גאוני עולם שפיר סמכין להקל". [62]

על עיסוקו של הרב עובדיה בהערכת ספרים קמו, כנראה, עוררים ובתגובה הוא כתב תשובה שלמה בה נימק את ההיתר ההלכתי לדיון בטיבו של ספר. [63]

בפסיקתו של הרב עובדיה הופכות השאלות הביבליוגרפיות לשאלות, משפטיות ביסודן, של הכרה וסמכות. אינו דומה ספר של מחבר אנונימי או של אחרון לספר שיחוסו ל'ראשון' מוכר וידוע בוודאות, ועל אחת כמה וכמה שאין לסמוך על ספר שהוכח כזיוף. ממילא, עיסוקו של הרב עובדיה בשאלות ביבליוגרפיות נשאר בתחום העוסק בהלכה ואין לראות בו עיסוק בתחום נוסף גם אם משיק.

• אחרית דבר

בשונה מחכמים אחרים, שהידוע בהם הוא כנראה החיד"א ב'שם הגדולים' שלו, לא חיבר הרב עובדיה חיבור כלשהו המוקדש לשאלות ביבליוגרפיות, וגם כאשר הוא עוסק בשאלות כאלה, אין הוא חורג בכך מהעיסוק בהלכה.

מחד גיסא גישתו של הרב עובדיה מצמצמת וממוקדת. למרות עניינו הרב במידע ובביבליוגרפיה אין הוא עוסק בהן כמקצועות בפני עצמם אלא שוזר ביצירתו הלמדנית והלכתית. מאידך גיסא זוהי גישה מרחיבה, המגדילה את היקפו של תחום הפסיקה וכוללת בתוכו, כחלק בלתי נפרד, גם שאלות הנראות שייכות לכאורה לתחומים אחרים, כמידע, ספרנות וביבליוגרפיה.

נראה כי ליחסו של הרב עובדיה למידע בכלל ולספרים תרמו מלבד המסורת שחונך על ברכיה ותכונותיו האישיות, עליהן כבר עמדנו לעיל, גם תנאי הזמן והמקום. מהפכת המידע לא פסחה על בית המדרש. הרב עובדיה חי בתקופה בה מידע הפך לזמין יותר ויותר ומחירי הספרים הלכו וירדו. רוב ימיו הוא חי ופעל בירושלים, שכבר בצעירותו החל להתפתח בה מרכז תורה חשוב שאכלס בתוכו גם ספריות עשירות וחנויות ספרים שהחזיקו במלאי שלהם מבחר ספרים רחב ומגוון. בחייו הבוגרים נשלחו אליו ספרים רבים מתוקף מעמדו כרב ראשי וכראשון לציון, והרחיבו עוד יותר את ספרייתו ואת הקף המידע שעמד לרשותו. כל אלה חידדו, כנראה, את חושיו המידעניים והביבליוגרפיים והובילו אותו למסקנות ולתובנות המקובלות במדע המידע.

העובדה שהרב עובדיה הגיע למסקנות אלו גם בלא להכיר את מדעי המידע המודרניים מצביעה על האופי האובייקטיבי והאוניברסלי של מסקנות אלה, אופי המאפשר להחיל אותם, בהתאמות הנדרשות, על כל תחום ידע כלשהו.

בשנים האחרונות הולכת וגוברת בעולמה של תורה המודעות לצורך ולתועלת שבארגון הידע ומאגרי המידע התורניים, הן המודפסים והן הדיגיטליים, מטבע הדברים, גוברת גם התעניינות בשאלות

ביבליוגרפיות. דומה שההכרות עם משנתו המגובשת למדי של הרב עובדיה יוסף בנושאים אלה עשויה לתרום רבות לתהליכים אלו, להגדיל תורה ולהאדיר.

כריכת הספר "ממרן על מרן" מאת הרב אביאל מנחם בוארון. מעלות תשע"ד

הערות:

- [1] בגיליון ל"א של ספרני היהדות התפרסם מאמר נוסף פרי עטו של המחבר על "יצירתו של הרב עובדיה יוסף כחטיבה מובנית בספרות ההלכה".
- [2] על שאיפה זו ראה: אליהו שטרית, רבנו, ירושלים תשע"ד, עמ' 10
- [3] בשנים האחרונות התפרסמו כמה קבצים מתורתו של הרב עובדיה, בעל פה ובכתב. מטבע הדברים יש בספרים אלה לא מעט כפילויות, השתדלתי להפנות לאותם המקורות שנראו לי מקיפים ומפורטים ביותר לנושאים הרלוונטיים.
- [4] הגדיר זאת כבר רבי יצחק קנפנטון- "אין חכמתו של אדם מגעת אלא עד מקום שספריו מגיעין" [דרכי הגמרא, סוף הספר —].
- [5] יעקב ששון, אביר הרועים, חלק א, ירושלים תשע"ג, עמ' 114 – 115 וראה גם הרב עובדיה יוסף [עורך: הרב יוסף בן פורת], הדרכה לבן תורה, באר יעקב תשע"ה, עמ' קנא
- [6] אליהו כהן, מעדני המלך, חלק א, אשדוד תשע"ה, עמ' שכח.

[7] ובלשוננו: "המדפיס חידושי תורה ומוציאם לאור עולם, לחלקם ביעקב ולהפיצם בישראל ולמען יעמדו ימים רבים, שבודאי שכרו כפול מן השמים, ואין לך הנצחה לעלוי נשמת ההורים גדולה מזו" [שו"ת יביע אומר חלק ח – יורה דעה סימן לו, ד]; הוא קרא גם להדפיס מחדש ספרי הלכה שנדפסו בעבר וכיום קשה להשיגם. אין להסתפק בצילום הדפוסים הישנים, אלא לספק ללומדים מהדורות חדשות ונוחות. ריבוי לומדי התורה מגביר את הביקוש לספרים ועושה את ההדפסה, שבעבר הייתה כרוכה בהפסדים, לרווחית [כהן, מעדני המלך חלק ג, אשדוד תשע"ג, עמ' 378]

[8] כהן, מעדני המלך חלק א, עמ' פא-פב; הרב עובדיה יוסף [עורך: יוסף בן פורת], הדרכה לבן תורה, באר יעקב תשע"ה 2015 עמ' קעא-קעג.

[9] ובלשוננו של הרב עובדיה: כשם שאין אומן ללא כלים, כך אין חכם בלא ספרים, ואין חכמתו של אדם מגעת אלא עד מקום שספריו מגיעים, ככל שיש לו יותר ספרים חכמתו יותר גדולה. כשיודע את שיטות הפוסקים האחרונים יכול לפסוק הלכה למעשה, ללא הפוסקים האחרונים איננו יכולים להזיז לא ידיים ולא רגליים, מפיהם אנו חיים. איך יסתפק רק בספרי יסוד, הלא ישנן שאלות המתחדשות בימינו עם התחדשות הטכניקה, ועליו לדעת היאך לפסוק [הדרכה לבין תורה, עמ' קעג]. ; על חשיבות העיון בספרי האחרונים ראה גם שם עמ' קטו-קיט, קמח-קנ

[10] הרב עובדיה יוסף, ענף עץ אבות, פרק א משנה ג, ד"ה יהי ביתך בית ועד לחכמים, ירושלים תשס"א עמ' טז

[11] שטרית שם, עמ' נד. שטרית שם מציין שאף את הש"ס שבספרייתו הקפיד הרב עובדיה לסדר לפי סדר המסכתות.

[12] הדרכה לבן תורה, עמ' קנו; צילום מפתח שהרב עצמו ערך למחברת דרשות שלו ראה: אליהו כהן, אדני המלך, אשדוד תשע"ג, עמ' 104.

[13] הדרכה לבן תורה, עמ' קנח.

[14] למרות הזיכרון הטוב שניחן בו, נזקק גם הרב עובדיה לאמצעי אחזור מידע והצטער כשלא עלה בידו למצוא מקור, שטרית, שם, עמ' ח.

[15] שטרית שם עמודים סג-סד, קי, קלז-קלח, רז, רמה, רמז, רנו, שטז; וראה גם אליהו כהן, אדני המלך, עמ' 70-71.

[16] שטרית שם עמ' כ, רלד

[17] שם עמ' יו.

[18] כהן שם, ח"א עמ' סד.

[19] שטרית שם, ח"א עמ' ריג

[20] על השליטה במקורות רבים ויכולת אחזורם כמקצרת את הדיון התיאורטי ואת הדרך לפסק ההלכה ראה למשל, הרב דוד יוסף, ארחות מרן, ח"ב, ירושלים תשעו, עמ' תתפח.

[21] יפה הגדיר זאת הראי"ה קוק 'בעינינו רואים אנחנו שהספרדים נסתגלו ביותר, מראשית הדורות שאנו מכירים את הבדלי הטיפוסים בחיינו, האשכנזים והספרדים, לסדרנות, לביקורת ולכל אותו הסגנון הפועל בחיים על פיהם... ביסוד הדבר, ברור הוא שהתכונה הקבועה של הנטייה לסדרנות וביקורת היא תכונה ספרדית' [הראי"ה קוק, לשני בתי ישראל, בתוך: מאמרי הראי"ה, ירושלים התשד"ם, עמ' 47-48]; וראה למשל גם: שבתי דון יחיא, אנשי תורה ומלכות, תל אביב תשכ"ז, עמ' 109; אליעזר מאיר לפשיץ, רש"י, בתוך: יהודה ליב מימון [עורך] ספר רש"י, ירושלים תשט"ז, עמ' ריד

[22] ראה, למשל: מנשה הלוי, גאון ישראל הרב עובדיה יוסף, קול סיני 72 [ח שבט תשל"א] עמ' 2.

[23] על כך אוכל להעיד מחפופות שנערכו בידי הרב שבהן נכחתי, הרב הקפיד להופיע בשעה שנקבעה לו והזדרז לערוך את החופה מיד לאחר שיחה קצרה עם החתן ללא עיכובים כלשהם.

[24] הרב בן ציון מוצפי, שו"ת מבשרת ציון, חלק ג, ירושלים תשע"ז, עמ' 22

[25] שטרית שם עמ' יח; על דרך כתיבתו והדרכתו לכותבים אחרים ראה גם: אליהו כהן, מעדני המלך, חלק ג, עמ' 90-92; הנ"ל, אדני המלך, עמ' 65-105.

[26] שטרית שם עמ' כד-כה, מה; על ההבדלים בין ספריהם חכמי ספרד לספרי חכמי אשכנז ראה גם: הדרכה לבן תורה, עמ' קלה-קלז

[27] שטרית שם, עמ' רמ.

[28] כהן שם, עמ' עה-עו; הדרכה לבן תורה עמ' קסד-קסה

[29] שטרית שם עמ' קג; וראה גם הדרכה לבני תורה עמ' עמ' קסה-קסו, עמ' קסט. הרב עובדיה עצמו השקיע רבות בהגהת ספריו קודם שהביאם לדפוס, ראה: אליהו כהן, אדני המלך, 86-87.

[30] הדרכה לבני תורה, עמ' קסה-קסו. שמו של הירחון לא נזכר שם והכוונה כנראה לירחון 'אור תורה' היוצא בידי ישיבת 'כסא רחמים'. הביקורת של הרב עובדיה על ירחון זה דומה מאד לביקורתו של רבי מרדכי צהלון על הוצאת כתב העת התורני 'ביכורי קציר', שהחל לצאת בשנת תע"ה 1715, ובו נדפסו פסקים של תלמידי ישיבת הרב יצחק למפרונטי בפיררה. את ביקורתו פרסם רבי מרדכי צהלון בקונטרס בשם 'מציץ ומליץ', ונציה תע"ה 1715, על פרשה זו ראה: ישעיהו זנה, אבני בנין לתולדות היהודים באיטליה, חורב ו, יא-יב (ניו-יורק, מרחשוון תש"ב), עמ' 91-98, וראה גם: יצחק רפאל, ראשונים ואחרונים, תל אביב תשי"ז 1957, עמ' 207. יתכן שהפרשה הייתה ידועה לרב עובדיה [כנראה מתוך ספרו של יצחק רפאל. על עניינו של הרב עובדיה בהיסטוריה יהודית ובביוגרפיות של גדולי ישראל ראה: בני לאו, ממרן עד מרן, תל אביב 2005, עמ' 137-144] שבחר במודע ללכת, בעניין זה, בדרכו של רבי מרדכי צהלון. יש לציין שהתנגדותו של הרב עובדיה לפרסום של 'אור תורה' לא היתה גורפת והוא עצמו מצטט בתשובותיו פסקים ותשובות שהופיעו שם [ראה,

למשל, יביע אומר, חלק ג, יורה דעה כו, שם, חלק ו, אורח חיים י', שם, שם כא ועוד]. אמנם, הרב עובדיה נהג לצטט גם מדבריהם של מחברים שהיו בינו לבינם חילוקי דעות ואף כאלה שהיו ממתנגדיו המוצהרים [על דרכו זאת ראה אליהו כהן, אדני המלך, בתוך מעדני המלך חלק ג, אשדוד תשע"ג, עמ' 79-80, מנגד קבל על הללו שהשתמשו בחיבוריו אך נמנעו מלהזכיר זאת – ראה שם]. יש להוסיף שלדברי הרב עובדיה עצמו שמטרתו בהשמעת דברים חריפים מצדו כלפי פסיקה כזו או אחרת היא לשלול בנחרצות את אותה הפסיקה ואין לראות בה הבעת זלזול בפוסק שפסק אותה [אליהו כהן, מעדני המלך, חלק ג, אשדוד תשע"ג, עמ' 342, 352-357]. הוא אף לא התנגד לגמרי לפרסום פסקי הלכה בידי חכמים צעירים ואף עודד אותם לכך [ראה: מעדני המלך, ג, עמ' 6-7].

[31] שטרית שם עמ' שנה. הספר נדפס לראשונה באמסטרדם בשנת תס"ו 1706 ומאז נדפס במקומות שונים עוד

כמה פעמים. שטרית בספרו מזכיר אותו כ'שושנת יעקב' סתם, בלא אזכור שם המחבר, נושא הספר ומקום הדפוס, אולם מהקשר הדברים ברור שהכוונה לספר זה ולא לאחד הספרים האחרים הקרויים גם הם 'שושנת יעקב'.

[32] הרב יום טוב הלוי שווארץ, מענה לאגרות, נוא יורק תשל"ד.

[33] הרב יצחק יוסף, שולחן המערכת, חלק ב, ירושלים תשע"א עמ' תלז; הרב עובדיה ביקר את סגונו של בעל 'מענה לאגרות' גם בתשובותיו, ראה: יביע אומר, חלק ו, אורח חיים סימן מח, ז, עם זאת הוא לא נמנע לצטט אותו בתשובותיו ככל ש"ת אחר, ראה למשל: שם ח, אורח חיים סימן כג, י, שם, שם, לא ד ועוד.

אורח חיים סימן כג

[34] אבות ג, יז

[35] אליהו כהן, מעדני המלך, חלק ג, עמ' 400; מצות הארץ בהלכה ובאגדה, מנחם אב תשע"ד, עמ' 106]

[36] שטרית שם עמ' רג; הספר יצא לאור פעם ראשונה בבגדד בשנת תר"ע 1910, רובו דרשות לשבתות מיוחדות בשנה ובסופו גם שאלות ותשובות בהלכה. מהדורה שניה יצאה בתל אביב שנת תשל"א בידי הרב שמואל נסים יונה והיא צונזרה בעמודים קי-קיא בידי המו"ל.

[37] הספרנות מוצגת כאן כמטפלת בספרים דווקא מחמת ההקשר של הרשימה, אולם כיום הולך וגדל נפח פריטי המידע הדיגיטליים והאלקטרוניים שאינם בהכרח ספרים.

[38] כדי לרכז את יצירותיו של מחבר זה או אחר במקום אחד מחד גיסא, ולבדל אותן מיצירותיהם של מחברים בעלי שם דומה או זהה מאידך גיסא, נקבעת לכל שם צורת רישום אחידה, הכוללת לעתים, בייחוד כאשר מדובר בשם אותו נושאים כמה מחברים, מלבד השם עצמו, גם פרטים שונים, בדרך כלל שנות הלידה והפטירה של המחבר ולפעמים גם עיסוקו, הצורה האחידה שנקבעה לכל

מחבר קרויה 'זהות'. הכותר המופיע בקטלוג ככותר ראשי מועתק מהספר, אך ניתן להוסיף כותרים נוספים כדי לבדל בין כותרים שונים בעלי שם זהה.

[39] יוסף כהן, אדני המלך, עמ' 91-92.

[40] לצורך ריכוז כל הספרים העוסקים בנושא מסוים במקום אחד, מחויבת כל ספריה לרשימת נושאים קבועה. ספריות רבות משתמשות ברשימת הנושאים של ספריית הקונגרס בווינגטון, אולם ישנן ספריות, כמו ספריית אוניברסיטת בר אילן או ישיבת גוש עציון, שפתחו רשימות נושאים משל עצמן. שיטת מיון היא שיטה לסידור ספרים, בה כל ספר מקבל מספר בהתאם לנושא שעל אודותיו הוא מדבר בתוספת כל שהיא, במספרים או באותיות, הנקבעת בדרך כלל לפי שם המחבר או הכותר. מטרתה של שיטת מיון היא להביא לידי כך שספרים העוסקים בנושאים זהים או דומים יעמדו סמוכים זה לזה במדף. ספריות רבות משתמשות בשיטת המיון הידועה כשיטת דיואי, אחרות משתמשות בשיטת הקונגרס. בארץ פותחו מספר שיטות ייעודיות לספריות תורניות ויהודיות, כאלה הן למשל שיטת המיון של אוניברסיטת בר אילן או של זו של ישיבת גוש עציון.

[41] שטרית שם, עמ' שכ-שכא.

[42] שטרית שם עמ' מא.

[43] לרשימה מרוכזת של התייחסויות לספרים בשו"ת יביע אומר ראה: מפתח ליביע אומר, ירושלים תשס"ט, עמ' שנח-שס. תחת התאריך סופרים וספרים; עוד על יחסו של הרב עובדיה לספרים שונים ראה: בנימין לאו, ממרן עד מרן, תל אביב תשס"ה 2005, עמ' 133-144.

[44] על קביעה זו הוא חוזר שש פעמים בשו"ת יביע אומר, ראה מפתח שם עמ' שס.

[45] שו"ת יביע אומר חלק ד, חושן משפט סימן ו, ד.

[46] שם, חלק א, אורח חיים סימן מ, ט.

[47] יביע אומר חלק ד, יורה דעה סימן ו, ח.

[48] יוסף כהן, אדני המלך, עמ' 72-73, וראה גם שם עמ' 90-92; יש להוסיף שלמרות ענינו בשאלות ביבליוגרפיות לא הקדיש להן הרב עובדיה חיבור מיוחד, זאת בשונה מחכמים אחרים ובראשם החיד"א שאת ספרו שם הגדולים הוא מרבה לצטט, נראה שהדבר נובע מרצונו של הרב עובדיה להתמקד בפסיקת הלכה ולמעט בעיסוק בנושאים אחרים. על רצונו זה נכתב בכמה מקומות, ראה, למשל, סיני ועוקר הרים, ירושלים תשע"ג, עמ' 59.

[49] יביע אומר, חלק א, אורח חיים, סימן ג א, שם, חלק ט, אורח חיים, סימן קח, כה. שתי התשובות עוסקות בהנחת תפילין של רבנו תם; ראה גם: בני לאו, ממרן עד מרן, עמ' 134-136.

[50] יביע אומר, חלק ב, סימן א, ו.

[51] יביע אומר חלק ג, אבן העזר, סימן ח, י

[52] יביע אומר, חלק ב, יורה דעה סימן טו, ח.

[53] יביע אומר, חלק א, אורח חיים סימן ג, ג.

[54] שטרית שם עמ' רכה

[55] יביע אומר, חלק י, אורח חיים, סימן יט א.

[56] הספר יצא לראשונה בברלין בשנת תקנ"ג 1793, הדעה הרווחת היא שהוא זיוף שנעשה בידי שאול ברלין עצמו. על נושא זה נכתב רבות, ראה עתה: משה סמט, חדש אסור מן התורה: פרקים בתולדות האורתודוקסיה, ירושלים תשס"ה 2005, עמ' 45-66.

[57] שו"ת יביע אומר, חלק ב, יורה דעה כד, ד-ו; וראה גם שם חלק ה אורח חיים סימן מ, ג.

[58] ירושלים, דפוס פרומקין, תר"ע 1910, ומאז נדפס עוד פעמים הרבה.

[59] שו"ת יביע אומר חלק ה – אורח חיים סימן א, ו.

[60] שו"ת יביע אומר, חלק ט – אורח חיים צו. אחר החתימה הוא מוסיף בסוגריים הפניות למקורות השוללים את יחוס הספר לבן איש חי, נראה שלכך נוטה גם דעתו אולם הוא אינו מביע אותה במפורש; עניין זה נדון בהרחבה בידי כמה חכמים, לאוסף רחב של דעות בנושא ראה עתה: אבישי בר אומר, הרי"ח הטוב, ירושלים תשס"ט 2009, עמ' 185-202.

[61] שו"ת יביע אומר חלק א – אורח חיים סימן מא. להתייחסויות נוספות לעניין זה יעוין מפתח עמ' שנט. וראה גם: אליהו כהן, מעדני המלך, חלק ג עמ' 267-269.

[62] שו"ת יביע אומר חלק ז – אורח חיים סימן מד, ג. וראה גם שם חלק ט אורח חיים סימן קה א; שו"ת מים חיים נדפס לראשונה בפס בשנת תרצ"ד 1934, המחבר הרב יוסף בן חיים משאש היה רב במרוקו, באלג'יריה ובסוף ימיו רב ראשי בחיפה. תפישותיו ההלכתיות ייחודיות ובמידה רבה יוצאות דופן ואין פלא שהרב עובדיה אינו מקבל אותן. עליו ועל פסיקתו ראה עתה: דוד ביטון, "הדין, השכל והזמן: הרב יוסף משאש פוסק בעידן של תמורות", עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים תשס"ב 2002. ; יהודה מימרן, משנתו החינוכית-הלכתית של הרב יוסף משאש, דיסרטציה, שם תשע"ג 2013 ; אמנם יש שהוא מביא מחברים השנויים במחלוקת בלא להעיר על כך, כך למשל הוא מציין לשו"ת 'זקני יהודה' של רבי יהודה אריה די מודינה [ראה, למשל, יביע אומר, חלק ד, יורה דעה סימן כה אות ד ; שם חלק ו, אורח חיים סימן ה אות ב ; שם, סימן ז אות ה ; שם סימן טו אות ז ; חלק ז, אורח חיים סימן יד אות ד ; חלק ח, אורח חיים סימן כג אות י ; חלק ט, אורח חיים, סימן צד אות יא] אמנם עמיתו של הרב עובדיה לדיינות, הרב אליעזר ולדנברג, ביקר את שימושיו של הרב עובדיה בשו"ת זה וטען שאין לסמוך עליו [ראה: ציץ אליעזר חלק יג סימן יב, שם חלק יד סימן מט, שם יז סימן כט. אמנם לא דק וכתב שריא"ם היה חכם ספרדי, ולא היא, ריא"ם היה צאצא למגורשי צרפת שהשתלבו בקהילה של בני רומי, כלומר זו של יהודי איטליה הוותיקים, ונתפס,

הן בעיני עצמו והן בעיני אחרים, כשייך לקהילה זו] על דבריו של פוסק יוצא דופן אחר, הרב חיים הירשנזון, מותח הרב עובדיה ביקורת חריפה [ראה: יביע אומר, חלק חלק א, יורה דעה סימן יא, כה] אך נמנע מלקבוע בנחרצות שאין לסמוך עליו, למרות שמן הסתם היה מודע לייחודו. על חכם זה ראה: דוד זוהר, מחויבות יהודית בעולם מורדני: הרב חיים הירשנזון ויחסו אל המודרנה, תל אביב, תשס"ג 2003 ; וראה גם: יוסף כהן, אדני המלך, עמ' 92 הערה 36. דוגמא נוספת היא זו של ר' לוי גינצבורג, אותו מזכיר הרב בשו"ת יביע אומר פעמיים [חלק ד, יורה דעה סימן י, ה ; חלק י, אבן העזר, כח] בלא הערה כל שהיא, למרות שקשה להניח שזיקתו של גינצבורג לתנועה הקונסרבטיבית לא הייתה ידועה לו.

[63] – שו"ת יביע אומר חלק ב – יורה דעה סימן טז השאלה היא – "נדרשתי לחוות דעתי אודות מי שהיה מעיין בספר. ובכלותו נענה ואמר: ספר זה טוב הוא טוב מאד. ויצאו עליו עוררים שאין לומר כן. כי נראה מזה שספרים אחרים ח"ו אינם טובים" והמסקנה – "מותר לומר שמועה זו נאה, כשאינו מסיים ושמועה זו אינה נאה. ובלבד שלא יתכוון לפגוע בשמועות אחרות. וכל זה כשאין חולק בדין על ההלכה ההיא שעוסק בה. אבל כשחולק בדין רשאי לומר ג"כ שמועה זו אינה נאה". לפי האמור שם התשובה היא משנת תרצ"ח 1938, הרב עובדיה היה בחור אז כבן שמונה עשרה לכל היותר ויתכן שהדברים נכתבו על רקע ויכוחים עם חבריו לספסל הלימודים בישיבת 'פורת יוסף', על חילוקי דעות על אודות דרך הלימוד בינו לבין חבריו בישיבה ראה ששון שם עמ' 84-89.